

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ НАУК ПРО ЗДОРОВ'Я

Кафедра педагогіки та соціальної роботи

“До захисту допущено”
Зав. кафедрою _____

“ ____ ” _____ 2023 р.

Чимбір Ольга Сергіївна

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

СОЦІАЛЬНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ

231 Соціальна робота, освітня програма «Соціальна робота»
23 Соціальна робота

Науковий керівник: к.соціол.н. Криницька Ірина

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Львів - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВETERANІВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ	
1.1. Визначення терміну «реінтеграція» в науковій літературі.....	6
1.2. Зміст процесу реінтеграції в Україні.....	8
1.3. Психосоціальні особливості ветеранів в Україні.....	11
Висновки до розділу 1.....	13
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА РЕІНТЕГРАЦІЇ ВETERANІВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ ТА ДОСВІД США	
2.1. Організація реінтеграції ветеранів війни у США.....	15
2.2. Методологія дослідження реінтеграції ветеранів війни в Україні	20
2.3. Аналіз результатів дослідження.....	23
2.4. Рекомендації щодо покращення організації реінтеграції ветеранів війни в Україні, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США.....	33
Висновки до розділу 2.....	34
ВИСНОВКИ	36
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	38

ВСТУП

В Україні у відповідь на російську агресію з 14 квітня 2014 року Радою національної безпеки і оборони України було оголошено Антитерористичну операцію (АТО), яка тривала до 30 квітня 2018, після чого було введено операцію Об'єднаних сил (ООС). Від того часу питання реінтеграції ветеранів війни стало актуальним в контексті законотворчості, оновлення повноважень та обов'язків державних структур. Задля реінтеграції ветеранів війни свої ресурси задіяли в волонтери, благодійні та громадські організації, а також цю тему не оминула зацікавленість науковців з таких галузей, як психологія, соціальна робота, соціологія, медицина, тощо.

24 лютого 2022 року відбулось повномасштабне вторгнення росії на територію України, у зв'язку з чим по всій території країни було введено воєнний стан. Міністерка у справах ветеранів України Ю. Лапутіна зазначає, що після завершення російсько-української війни кількість ветеранів може сягати від 1,2 до 5 млн осіб (Корогодський, 2022). Отже, потреба в реінтеграції ветеранів війни до мирного життя у суспільстві очевидно стає більшою. Тому нам фахівцям соціальної сфери важливо дискутувати, переймати та адаптувати іноземний й аналізувати наш досвід і планувати майбутні заходи з реінтеграції для ветеранів війни в Україні, що до того ж закріплено в нашій Конституції ст. 46: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом» та ст. 17 «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України,

захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» (Верховна Рада України, 1996).

Серед українських дослідників, які досліджували реінтеграцію, І. Ю. Чайка, О. Г. Скрипкін, Р. В. Жиленко, Ю. Бойко-Бузиль, та інші, серед іноземних: А. Gravely, С. N. Castro, Н. Oleson, К. F. Carlson, N. A. Rattray, N. A. Sayer, P. Frazier, P. P. Schnurr, R. J. Orazem, S. Dursun, S. Noorbaloochi.

Зазначені праці стосуються правових та психологічних аспектів процесу реінтеграції, медичної реабілітації тощо, водночас, маємо брак знання щодо цілісного розуміння процесу реінтеграції та особливостей національної практики. З огляду на все вищесказане вважаємо доречним дослідити навний досвід України та США з реінтеграції ветеранів війни у суспільство та сформувані рекомендації щодо покращення організації реінтеграції ветеранів війни в Україні, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США, ґрунтуючись на позитивних прикладах обох країн та точках росту України.

Об'єкт: соціальна робота з ветеранами війни.

Предмет: соціальна реінтеграція ветеранів війни в Україні.

Мета: теоретично проаналізувати та емпірично дослідити особливості організації реінтеграції ветеранів війни в Україні.

Завдання:

- визначити зміст поняття «реінтеграція»;
- описати психосоціальні особливості ветеранів війни в Україні;
- розкрити зміст процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні;
- охарактеризувати організацію процесу реінтеграції ветеранів війни в США;
- дослідити практику реінтеграції ветеранів війни в Україні сформувані рекомендації щодо покращення організації реінтеграції ветеранів війни в Україні з огляду на експертну думку та досвід США.

Теоретичні методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення.

Емпіричні методи дослідження: напівструктуровані інтерв'ю.

Структура та обсяг курсової роботи: робота складається із вступу, двох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаного 51 джерела. Загальний обсяг роботи складає 43 сторінки, з них 35 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВETERANІВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

1.1. Визначення терміну «реінтеграція» в науковій літературі

В цьому розділі розглянуто визначення терміну «реінтеграція». Науковиця Бойко-Бузиль Ю. звертає увагу, що часто реінтеграцію помилково прирівнюють до ресоціалізації. Водночас слово «ресоціалізація» складається з префіксу «re», що означає повторення дії/процесу та «соціалізація», що латинською «socialis» (соціальний), таким чином термін має значення повторного набуття навичок та знань, що відповідають соціальним нормам в певному соціальному середовищі. Натомість «реінтеграція» має в основі «integration», що означає «відновлення» та «поновлення», тобто йдеться про приведення чогось знову до єдності (2021, с. 29).

Здебільшого поняття «реінтеграція» вживають в контексті роботи з мігрантами. У словнику «Glossary on Migration» від Міжнародної організації з міграції, де термін «реінтеграція» визначається, як відновлення економічних, соціальних та психосоціальних взаємодій з метою благополуччя особи для забезпечення її життєдіяльності, гідності та включеності у громадське життя (International Migration Law No. 34, 176). Термін «реінтеграція» включає в себе значення «возз'єднання» (Савчук, б. д.), «створення можливостей для подальшого повноцінного функціонування індивіду у соціумі» (Лохвицька, 2017, с. 134), «поновлення» (Голубовська та ін., 2012, с. 391), «відновлення втраченого людиною відчуття особистої цілісності, соціальної інтегрованості та громадянської консолідованості» (Бойко-Бузиль, 2021, с. 30), до того ж слово «реінтеграція» вживають в контексті репарації окупованих територій (Szkudlarek, 2010).

У Законі України «Про соціальні послуги» послуга соціальної інтеграції та реінтеграції характеризується як «комплексна соціальна послуга, що передбачає узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної

допомоги» (Про соціальні послуги, 2019, ст. 16). Відповідно до законодавства України стосовно послуги інтеграції та реінтеграції існує тільки один Державний стандарт соціальної інтеграції та реінтеграції бездомних осіб від 19.09.2013 року, проте в Класифікаторі соціальних послуг виокремлюється послуга соціальної інтеграції та реінтеграції для таких категорій осіб, як: внутрішньо переміщені особи; особи, постраждалі від торгівлі людьми; бездомні особи; біженці; шукачі притулку; національні меншини; діти та особи, які перебувають / перебували в спеціалізованих або інтернатних закладах (Міністерство соціальної політики України, 2020, п. II), де не зазначено ветеранів війни. В той час як відповідно до Класифікатора соціальних послуг учасники бойових дій можуть бути отримувачами послуги соціальної адаптації. Соціальна адаптація (від лат. *adaptatio* — пристосування) визначається як процес пристосування до соціальних норм та цінностей. Адаптація завжди передбачає пристосування об'єкта до середовища або середовища до об'єкта (Васьків, 2021, с. 44). Соціальна адаптація, може бути двох типів: активна і пасивна (Лохвицька, 2017, с. 12), Таким чином сучасне національне законодавство наразі не регулює саме реінтеграцію ветеранів, а пропонує вужче послугу соціальної адаптації, що є точкою росту для подальшого формування нормативно-правових актів, оскільки процес соціальної адаптації передбачає засвоєння соціальних норм та цінностей і пристосування індивіда до соціуму або соціуму до індивіда, натомість соціальної реінтеграції потребують особи, які внаслідок тих чи інших подій втратили включеність до соціального середовища, свої психосоціальні та економічні взаємодії і мають потребу відновити свою соціальну цілісність для покращення рівня якості життя, що точніше відповідає потребам ветеранів війни, відповідно до їхніх психосоціальних особливостей ветеранів війни в Україні, які будуть розглянуті нижче.

. В цьому підрозділі визначено зміст поняття «реінтеграція», для чого здійснено порівняння з термінами «ресоціалізація» та «соціальна адаптація». Отже, процес реінтеграції є широким поняттям та включає в себе комплекс заходів та процесів, в тому числі й ресоціалізацію та соціальну адаптацію. Процес соціальної

реінтеграції можна охарактеризувати, як відновлення життєво необхідних у суспільстві взаємодій з метою благополуччя, гідності та соціальної цілісності особи.

1.2. Зміст процесу реінтеграції в Україні

Діяльність держави.

Робота з ветеранами війни в Україні має початок у 1960-х роках за часів Радянського союзу, яка передбачала винятково пільги для ветеранів, які вже належали до старшого покоління, що мало на меті «політичну прихильність» до діючої влади (Veterano Hub, 2020, с. 5). За часів незалежної України питаннями справ ветеранів займалась Державна служба з питань інвалідів та ветеранів війни України при Міністерстві соціальної політики. Службу було ліквідовано у 2014 році, натомість з'явилась Державна служба України у справах ветеранів, яку у 2018 році було реорганізовано у Міністерство у справах ветеранів (далі — Мінветеранів).

Згідно з ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» 1993 року ветерани війни мають право на низку пільг від держави: безкоштовні ліки та зубопротезування, 75% знижка за користування комунальними послугами, 75% знижка на паливо, безкоштовний проїзд у міському транспорті тощо (Верховна Рада України, 1993). У 2022 році більше половини ветеранів війни отримували пільги від держави, здебільшого це стосується житлових субсидій, пенсійних виплат та психологічної реабілітації (Спіріна та ін., 2022). Проте станом на сьогодні держава розглядає ширше контекст роботи з ветеранами війни. Власне в Плані пріоритетних дій Уряду на 2021 рік для Мінветеранів зазначаються такі напрямки роботи, як: «Відновлення та повноцінне життя», «Пам'ять та повага» і «Реінтеграція у суспільство» (Кабінет Міністрів України, 2021). Саме в межах останнього напрямку діяльності Мінветеранів було засновано бюджетну установу «Український ветеранський фонд» (далі - УВФ). А у 2022 році було опубліковано План Відновлення України, що містить програму з реінтеграції біженців, ВПО та

ветеранів, як елемент успішного відновлення (Національна рада з відновлення, 2022, с. 40).

УВФ реалізує діяльність з підтримки ветеранів війни та їхніх сімей у таких напрямках, як фінансова підтримка підприємницької діяльності, організація публічних інформаційних заходів, проведення досліджень і соціальна реклама (Український ветеранський фонд, n.d.-b). Зокрема в межах підтримки ветеранського бізнесу, що впливає на соціальну, економічну та професійну реінтеграцію ветеранів, було впроваджено проєкт «#Варто “РобиТИ своє”», в результаті чого 10 ветеранів отримали фінансування від 500 тис. до 1,5 млн грн (Український ветеранський фонд, 2023). А також в межах мікро підтримки 500 ветеранів отримали грошову виплату 20 тис. грн. на реалізацію власної справи (Український ветеранський фонд, n.d.).

З 2014 року 17% Захисників мали проблеми з фізичним здоров'ям та проходили лікування (Майор, ред., n.d., ст. 4). На жаль, ветерани війни можуть мати фізичну, ментальну або іншу інвалідність. Відповідно в таких випадках реінтеграція потребує активного залучення ресурсів системи охорони здоров'я. Наразі в Україні є 24 заклади охорони здоров'я, де ветерани війни та їхні сім'ї можуть отримати медичні послуги (Міністерство у справах ветеранів України, n.d.) та 5 центрів для саме соціально-психологічної реабілітації (Спіріна та ін., 2022). Варто зазначити, що ветерани вважають, що військова медицина відрізняється від цивільної та є кращою за якістю (Кіріллова та ін., 2023). Ветерани з інвалідністю мають право на пільги та послуги, зокрема реабілітаційні послуги, санаторно-курортне лікування і оздоровлення, забезпечення допоміжними та іншими засобами реабілітації тощо (Соцька та ін., 2022, с. 7-8) в межах програми медичних гарантій Національної служби охорони здоров'я України. Водночас на думку ветеранів, вони досвідчують брак таких пільг, як: санаторно-курортне лікування; протезування в Україні; лікування складних травм/хвороб за кордоном; лікування ПТСР та контузії (Кіріллова та ін., 2023).

Згідно з опитуванням Українського ветеранського фонду, захисники України, до числа яких входять ветерани, стверджують, що найбільше потребують допомоги їхній родині, а родини захисників у свою чергу зазначають, що вони потребують найперше інформаційної підтримки (Спіріна та ін., 2022). Від квітня наступного після дослідження року, а саме 2023 року Міністерство впровадило цифрову платформу для ветеранів «Е-Ветеран», де у зручному інтерфейсі можна ознайомитись із пільгами, послугами та гарантіями для ветеранів війни та їхніх сімей. Проте, станом на сьогодні тільки 9% ветеранів користуються «Е-Ветеран» для пошуку інформації про пільги, послуги, гарантії, натомість більшість дізнаються цю інформацію від інших ветеранів (Міжнародна організація з міграції та ін., 2022, с. 42). До того ж від УВФ діє цілодобова гаряча лінія для захисників України, їхніх сімей та людей, на яких важко вплинула війна, за номером 0800332029, на лінії працюють психологи, зокрема можна отримати консультацію психолога-ветерана за методом «рівний-рівному», за час свого існування станом на квітень 2023 року організацію було опрацьовано понад 10000 дзвінків (Український ветеранський фонд, n.d.-a).

Діяльність громадського сектору.

За даними Українського ветеранського фонду майже половина ветеранів війни вважає, що держава скоріше не виконує свої зобов'язання перед ветеранами (Кіріллова та ін., 2023). Таке судження може бути причиною того, що в Україні, крім держави, до процесу реінтеграції ветеранів війни залучені недержавні неприбуткові організації, в тому числі засновані ветеранами, незважаючи на те, що поки Міністерство у справах ветеранів не надає фінансування таким організаціям, натомість вони існують за кошти жертводавців та грантів від міжнародних фондів. Наприклад, ініціатива «Принцип», заснована українським адвокатом та ветераном, що має на меті інформування та ветеранів щодо їхніх прав: в межах ініціативи було сформовано інтернет-ресурс з Правовим навігатором дій Захисника при пораненні та після (Принцип, n.d.); ГО «Волонтерська сотня» була заснована у 2015 році волонтерами-юристами, станом на зараз команда організації опрацьовує

понад 1200 запитів на місяць по юридичну допомогу від військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей (Юридична сотня, n.d.); БО «Благодійний фонд «Ветерано Хаб» , яка працює у напрямку професійної реінтеграції, як з ветеранами, так і з працедавцями, психосоціальної реінтеграції, в тому числі психоедукації ветеранів та їхніх сімей; БО «Благодійний фонд «Після служби» надає комплексні послуги з підходом кейс-менеджменту з метою успішної реінтеграції ветеранів війни тощо.

Таким чином сутність за зміст актуального процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні полягає в низці нововведень у державній структурі, зокрема Міністерство у справах ветеранів, яка впроваджує додатково до державних пільг та гарантій, передбачених законом, програми та проекти, що забезпечують соціальну, економічну та професійну реінтеграцію ветеранів. Однак серед ветеранів все ж панує думка, що держава не виконує своїх зобов'язань по відношенню до них, в результаті чого спостерігається активність громадського сектору в наданні юридичної допомоги та інформуванні, психоедукації, кейс-менеджменту, професійній і психосоціальної реінтеграції ветеранів війни.

1.3. Психосоціальні особливості ветеранів в Україні

Сучасний портрет ветерана російсько-української війни — це чоловік/жінка (90/10%), від 30 до 45 років, з будь-якої професійної діяльності (більшість є професійними військовими ЗСУ, далі (на спаданням) підприємці, IT-шники, галузь будівництва, сфера обслуговування та ін. (Спіріна та ін., 2022).

Вартує уваги дослідження, яке вказує на те, що майже половина ветеранів вважають, що вони можуть самостійно впоратись із негативним впливом війни на себе, водночас вони переконані, що інші ветерани у понад 90% випадків потребуватимуть допомоги ззовні (Жиленко, 2018, с. 69). Буває таке, що ветерани реінтегруються у цивільне життя без складнощів, тому не потребують фахової підтримки (IREX & Veteran Hub, n.d., с. 4-5). Але в той самий час більше половини ветеранів не звертаються по психологічну допомогу, бо не хочуть показувати свої проблеми (Міжнародна організація з міграції та ін., 2022, ст. 38), а не тому, що

проблем немає. Проблеми з психічним здоров'ям, залежності, суїцидальна поведінка, погане фізичне здоров'я, ПТСР — такі негативні наслідки для здоров'я зазначають ветерани після досвіду війни (Жиленко, 2018, с. 69). До того ж половина ветеранів вважають, що їх можуть розуміти тільки такі самі ветерани (Міжнародна організація з міграції, Прямуємо разом, & Міністерство у справах ветеранів України, 2022, ст. 22), що вказує на їхнє суб'єктивне відчуття унікальності власного військового досвіду, який не можна пояснити, натомість його розуміння іншою людиною можливе лише за умови наявності в неї подібного досвіду, що створює солідарність серед військових та може провокувати відстороненість від цивільного населення. Таким чином підкреслюється важливість інформування ветеранів про особливості повернення до мирного способу життя, про характеристики норм цього процесу та те, що звернутись по допомогу — це не соромно, більше того багато таких самих ветеранів звертаються по психологічну допомогу.

У випадках, коли ветеран повертається до сім'ї, також важливо аби його соціальне середовище було готовим до природних проявів адаптації ветерана до цивільного життя. Людина, яка повертається з території бойових дій, може проживати повторно події, це можуть бути легкі інтрузії або флешбеки; уникнення або втеча, як захист від тригерів травмуючої події, або протилежність до того — занурення до теми війни, тікаючи від «мирного світу»; негативні думки; гіперзбудливість через тривожність, дратівливість, погіршення концентрації тощо — важливо, що у випадку, коли ці прояви присутні більше місяця та мають вплив на вітальні функції, необхідно звернутись до фахівця з психічного здоров'я (Гуковський, n.d.), що необхідно знати членам сім'ї та/або соціальному середовищу ветерана, аби вони могли бути опорою для ветерана у процесі реінтеграції до цивільного життя та валідизувати його поведінку та стан і, у випадку потреби, підтримати його у зверненні до фахівців по допомогу. А також, ці знання дають розуміння нормальності поведінки ветерана для його близького кола та створює можливість для них задоволення його потреби у підтримці, вдячності та поваги за службу (Veterano Hub, 2020, с. 34-35).

Більшість ветеранів зазначають, що «тільки на лінії вогню розуміють, що важливо, а що ні», а половина стверджує, що досвід війни назавжди змінив їхнє життя (Міжнародна організація з міграції та ін., 2022, с. 22), більше 60% ветеранів змінюють сферу своєї професійної діяльності, що не спричинено прямими наслідками війни, як поранення/травмування чи фізична довга відсутність (IREX & Veteran Hub, n.d., с. 4), будь-який досвід та час для будь-якої людини спричиняють поведінкові та навіть особистісні зміни. Шлях ветерана дійсно є подорожжю до нового способу життя, нового розуміння своїх цінностей і пріоритетів, нового соціального оточення та нового себе.

З огляду на вищевикладене психосоціальними особливостями ветеранів війни в Україні є суб'єктивне відчуття унікальності свого досвіду, яке можна розділити лише з людьми з подібним досвідом. Ветерани визнають необхідність сторонньої допомоги іншим ветеранам при переході до цивільного життя із негативними наслідками війни на них, але набагато рідше готові прийняти цю допомогу по відношенню до себе в більшості через те, що вони не хочуть показувати свою слабкість, а не тому, що не мають проблем. Багато ветеранів переосмислюють власну систему цінностей та пріоритетів та змінюють свою професійну сферу діяльності після повернення до цивільного життя.

Висновки до розділу 1

В цьому розділі визначено зміст поняття «реінтеграція», як відновлення життєво необхідних у суспільстві взаємодій, психосоціальної цілісності особи з метою її благополуччя та гідності. Реінтеграція є широким поняттям та включає в себе комплекс заходів та процесів, в тому числі й ресоціалізацію та соціальну адаптацію. Описано психосоціальні особливості ветеранів війни в Україні, а саме суб'єктивне відчуття унікальності власного досвіду, яке можна розділити лише з людьми з подібним досвідом; ветерани визнають необхідність сторонньої допомоги іншим ветеранам при переході до цивільного життя у подоланні негативних наслідків війни на них, але набагато рідше готові прийняти цю

допомогу по відношенню до себе в більшості через те, що вони не хочуть показувати свою слабкість, а не тому, що не мають проблем; багато ветеранів переосмислюють власну систему цінностей та пріоритетів та змінюють свою професійну сферу діяльності після повернення до цивільного життя. Розкрито зміст процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні, що полягає у низці нововведень у державній структурі, зокрема Міністерство у справах ветеранів, яка впроваджує додатково до державних пільг та гарантій, передбачених законом, програми та проєкти, що забезпечують соціальну, економічну та професійну реінтеграцію ветеранів. Однак серед ветеранів все ж панує думка, що держава не виконує своїх зобов'язань по відношенню до них, в результаті чого спостерігається активність громадського сектору в наданні юридичної допомоги та інформуванні, психоедукації, кейс-менеджменту, професійній і психосоціальній реінтеграції ветеранів війни.

РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ ТА ДОСВІД США

2.1. Організація реінтеграції ветеранів війни у США

Щороку у цивільне життя в американському суспільстві повертаються близько 250 тисяч військовослужбовців (U.S. Department of Veterans Affairs, 2022-a). Згідно з даними Міністерства у справах ветеранів США (USDVA, 2021) у Сполучених Штатах налічувалось майже 18.2 мільйони ветеранів, а це 7.4% всього дорослого населення. Серед них лєвова частка досвідчувала складнощі із поверненням до суспільства. Зокрема 30% ветеранів пост-9/11 (чоловіки та жінки, які брали участь у військових діях, спричинених терористичним актом 11 вересня 2001 року в США) повідомили про пов'язану зі своєю службою неспроможність, що включає фізичну інвалідність і важкий психологічний стан (USDVA, 2020).

США докладають багато зусиль у підтримці ветеранів війни в їхньому шляху реінтеграції у суспільство, далі буде розглянуто ефективність та окреслено характеристики, які важливо врахувати при вивченні іноземного досвіду повернення ветеранів до цивільного життя в Україні.

Спершу необхідно зазначити, що впровадження заходів, які сприяють реінтеграції ветеранів війни, у США має довготривале історичне підґрунтя. У відповідь на масштабні війни, такі як Перша та Друга світові, влада Сполучених Штатів заснували Адміністрацію ветеранів (Veterans Administration) у 1930 році, яка нині має назву Міністерства у справах ветеранів (U.S. Department of Veterans Affairs), що стало основою для подальшого розвитку напрямку повернення військових до цивільного життя та їхнього благополуччя (USDVA, 2021). Наприклад, під час Другої світової у 1944 році Президентом Ф. Рузвельтом був підписаний бїль (Servicemen's Readjustment Act of 1944), який є законом про реінтеграцію ветеранів Другої світової — закон передбачав щотижневу виплату

безробітним ветеранам у розмірі 20\$, фінансування здобуття освіти, позики на житло і відігравав важливу роль у супроводі ветеранів війни після військової служби (U.S. Department of Veterans Affairs, n.d.). Проте, впродовж війни у В'єтнамі (1959-1975 р.р.) стало зрозуміло, що відсутність соціальної та психологічної підтримки вказує вузьку спрямованість білю та потребу доповнення системи реінтеграції ветеранів (Schneiderman et al., 2018).

Сучасний процес реінтеграції в США складається з низки програм та послуг для ветеранів війни. Розглянемо наявну систему реінтеграції військових ветеранів з перспективи таких трьох напрямків: охорона здоров'я, працевлаштування та професійне навчання й соціальна підтримка і робота в громадах.

Охорона здоров'я.

Основним провайдером послуг в сфері охорони здоров'я для ветеранів є Міністерство у справах ветеранів США, яке має широку мережу, що складається з понад 1200 закладів таких як, лікарні, поліклініки та консультаційні центри (U.S. Department of Veterans Affairs, n.d.-a). Заклади надають комплексну медичну допомогу, що включає лікування та терапію хвороб/травм, пов'язаних з військовою службою, психологічну допомогу, реабілітаційні програми та позитивний медичний безкоштовний супровід (VA health care | Veterans Affairs, б. д.). Ветерани також можуть звернутись за фінансовою підтримкою для здобуття освіти, перекваліфікації та житлових потреб до Адміністрації забезпечення ветеранів (Veterans Benefits Administration) (USDVA, 2020).

Окрім фізичного лікування, багато уваги американські фахівці приділяють ментальному здоров'ю ветеранів, оскільки це питання є доволі актуальним серед колишніх військовослужбовців. Наприклад, відсоток самогубств серед ветеранів та військовослужбовців сягнув 25% (Orvis & Department of Defense, 2020, с. 4), 30% завершених самогубств ветеранів пов'язані зі зловживання алкоголем та/чи вживанням наркотичних засобів, а відсоток пацієнтів у військових медичних установах з діагнозом депресія зросла до 15% (Inoue та ін., 2023.). У 2017 році 12.9% ветеранів мали посттравматичний стресовий розлад, в той час як серед

цивільного населення цей показник лише 6.8% (Hill & Ponton, n.d.). У відповідь на статистичні дані Міністерство у справах ветеранів, а саме через мережу своїх закладів, забезпечує психологічну реабілітацію наукодоказовими методами при таких станах, як посттравматичний стресовий розлад, депресія, зловживання алкоголем та вживання наркотичних речовин (USDVA, 2021). А також на сайті Міністерства розміщені контакти цілодобової кризової лінії, де дзвінки приймають в тому числі ветерани війни за методом рівний-рівному. Спілкування з оператором може бути вербальним або у форматі тексту/телетайпом для людей з порушенням слуху (Department of Veterans Affairs, 2022). Дослідження показують, що кризова лінія Міністерства є ефективним інструментом для превенції суїцидальної поведінки та покращення доступності для ветеранів до психологічної допомоги (Bryan та ін., 2018).

Працевлаштування та професійне навчання.

Ветерани в США називають пошук роботи найбільшим викликом «повернення», більшість пояснює це поточним економічним станом країни, неспроможністю трансформувати військові навички до цивільного ринку праці та неконкурентоспроможності поряд із кандидатами з більшим досвідом в цивільній роботі (Iraq and Afghanistan Veterans of America & Prudential, n.d., с. 4). Проте за даними 2022 року рівень безробіття серед ветеранів зменшується (U.S. Bureau of Labor Statistics, 2023). Що дає нам привід детальніше розглянути систему іноземних колег з працевлаштування ветеранів війни.

Почнімо з того, що кожен військовий армії США має пройти 12-місячну програму підготовки до переходу у цивільне життя «Transition Assistance Program» від Міністерства у справах ветеранів за рік до звільнення від військової служби або за два роки до пенсії, програма передбачає онлайн матеріали та офлайн заходи, в межах чого військові поміж іншого дізнаються про освітні можливості, особливості цивільного працевлаштування та послугу супроводу при пошуку роботи (U.S. Department of Veterans Affairs, n.d.-a). В програмі можуть брати участь як військові, так і їхні сім'ї, аби родичі військового також були підготовлені до психосоціальних

та організаційних особливостей повернення ветерана до суспільства. Програма підготовки військовослужбовця починається з індивідуальної первинної консультації для формування плану переходу до цивільного життя; другою ключовою складовою є інструктаж безпосередньо перед звільненням від служби; далі на військовослужбовця очікує вихід з під юрисдикції Міністерства оборони: брифінги від Міністерства у справах ветеранів та Міністерства праці; четвертою складовою програми є 2-денні тренінги на тему працевлаштування, вектор професійності, здобуття освіти або підприємництво та управління малим бізнесом — ветеран має обрати принаймні один тренінг; останній етап програми передбачає затвердження того, що всі етапи індивідуального плану виконані і стандарти кар'єрної готовності («career readiness standarts») від Міністерства оборони виконані (Military.com, n.d.).

До того ж існує низка додаткових програм від Міністерства у справах ветеранів зі сприяння працевлаштування ветеранів, наприклад, програма для ветеранів з інвалідністю (Benefits.gov, n.d.), програма швидкої перекваліфікації ветеранів на актуальні професії, які втратили роботу через пандемію Covid-19 (U.S. Department of Veterans Affairs, n.d.-c), а також від недержавних неприбуткових організацій, наприклад, програма «Warriors to work» («Різноманіття роботи») (Wounded Warrior Project, n.d.).

Соціальна підтримка та робота в громадах.

Сім'я та соціальне середовище є важливими компонентами реінтеграції військового, за дослідженням Seal та ін. (2019) існує залежність між рівнем соціальної підтримки та ймовірністю суїцидальної поведінки, до того ж ветерани, що мають надійну сім'ю та позитивні соціальні взаємодії мають кращі показники щодо ментального здоров'я та вищий рівень задоволення життям (Mohatt et al., 2019).

В США існують організації, які сприяють залученості ветеранів до соціальної активності, зокрема Wounded Warrior Project (WWP), яка впроваджує програми та послуги, спрямовані на підтримання психічного здоров'я, фізичну реабілітацію та

залученість до життя громади (Wounded Warrior Project, n.d.) і Iraq and Afghanistan Veterans of America (IAVA), яка займається адвокацією інтересів ветеранів у законодавстві, проводить дослідження та пропонує програми для подолання складнощів, з якими стикаються ветерани пост-9/11 (Iraq and Afghanistan Veterans of America, n.d.).

Загалом програми реінтеграції у США в громадах створюють можливості для ветеранів бути залученими до своєї громади, спонукають їх до значимих видів діяльності та таких, які мають позитивні видимі результати, та водночас де ветерани можуть застосувати та поділитись своїми знаннями та вміннями, це можуть бути такі види діяльності, як: волонтерство, менторство та відкриті події, що забезпечує соціальну інклюзію. Такі програми мають позитивний вплив на соціальну реінтеграцію ветеранів війни, а саме соціальну підтримку та залученість у громаду, що, у свою чергу, призводить до покращення ментального стану (Mares та ін., 2018, с. 166-174).

Отже, в цьому підрозділі було охарактеризовано організацію процесу ветеранів війни в США, яка формувалась з часів Другої світової війни: спершу законом про реінтеграцію від 1944 року, що передбачав соціальний захист для ветеранів війни, а з часом процес реінтеграції набув системного та комплексного характеру. Міністерство у справах ветеранів піклується про успішне повернення військовослужбовців до цивільного життя, що охоплює такі сфери, як комплексна медична допомога, яка включає підтримку психічного та фізичного здоров'я; програми працевлаштування та професійного навчання; програми та проєкти, що створюють мережі соціальної підтримки та залученості в громади ветеранів. А Міністерство оборони у свою чергу забезпечує військовослужбовців обов'язковою федеральною річною програмою з підготовки до переходу у мирний спосіб життя «Transition Assistance Program» ще перед звільненням від військової служби.

2.2. Методологія дослідження реінтеграції ветеранів війни в Україні

Оскільки з 2014 року в Україні триває війна, а з 2022 року Україна переживає повномасштабне вторгнення російської федерації на свою територію, важливо дбати про організацію реінтеграції українських ветеранів війни — успішне повернення захисників України до цивільного життя. Сьогодні в Україні фахівці із соціальної роботи здобувають новий досвід реінтеграції ветеранів, тому слід дослідити існуючі позитивні практики з метою формування рекомендацій для фахівців.

Об'єкт емпіричної складової дослідження: досвід реінтеграції ветеранів війни до цивільного життя.

Предмет дослідження: досвід реінтеграції ветеранів війни до цивільного життя фахівців зважаючи на практику українських фахівців та досвід США.

Мета: дослідити досвід фахівців щодо реінтеграції ветеранів війни до цивільного життя в Україні, та виокремити потреби у покращенні процесу реінтеграції в Україні, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США.

Завдання емпіричного дослідження:

1. Розробити гайд для інтерв'ю;
2. Провести інтерв'ю з представниками недержавних неприбуткових організацій, які мають досвід роботи з реінтеграцією ветеранів війни у суспільство.
3. Провести аналіз отриманих з інтерв'ю даних.
4. Сформулювати рекомендації щодо організації реінтеграції ветеранів війни в Україні, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США.

Методи дослідження: напівструктуровані інтерв'ю з представниками недержавних організацій, які мають досвід роботи з реінтеграцією ветеранів війни у суспільство.

Завдання опитування:

1. Визначити зміст процесу реінтеграції: практики, програми, методи та особливості її застосування в Україні;

2. Визначити труднощі, з якими стикаються ветерани війни впродовж повернення до мирного життя;
3. Виокремити сильні сторони організації процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні;
4. З'ясувати особливості процесу реінтеграції ветеранів в США;
5. Окреслити рекомендації щодо організації процесу реінтеграції українських ветеранів війни, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США.

Характеристика респондентів дослідження:

В межах дослідницької роботи було проведено 3 напівструктурованих інтерв'ю з представниками українських недержавних організацій, які мають широкий досвід роботи з ветеранами війни в контексті повернення до мирного життя та реінтеграції.

Респондент 1: Едвард Маршалл, колишній військовослужбовець США, членом консультативної ради Американського партнерства воїнів (AWP), засновник гуманітарної місії HelpUkraine22 та БО «Благодійний фонд «Після служби». (28.05.2023 р., тривалість 25 хв.);

Респондентка 2: Уляна Громович, керівниця проєктів у ГО «Ветеранс Хаб Одеса» (30.05.2023 р., тривалість 20 хв.)

Респондент 3: Сергій Тітаренко, керівник ГО «Спільна місія», психолог американської неприбуткової організації «Nova Ukraine», проєкту підтримки протезування в Україні «Protez Hub» та БО «Благодійний фонд «Пацієнти України» та Державної реабілітаційної установи «Центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю «Галичина», учасник Української демократичної операції в Конго, ветеран АТО/ООС. (29.05.2023 р., тривалість 80 хв.)

Зокрема є доречним врахувати іноземний досвід. Для цього дослідження було обрано досвід США, оскільки ця країна має не тільки багаторічну практику з реінтеграції ветеранів, але і є успішною в організації цього процесу.

Для опитування респондентів був розроблений авторський гайд для проведення інтерв'ю з представниками недержавних неприбуткових організацій, які мають досвід роботи з реінтеграцією ветеранів війни у суспільство.

Гайд для інтерв'ю з представниками недержавних організацій, які мають досвід роботи з реінтеграцією ветеранів війни у суспільство

Преамбула

Вітаємо!

Дякуємо за те, що ви зголосились взяти участь в інтерв'ю в межах емпіричного дослідження кваліфікаційної роботи студентки 4-го курсу програми з соціальної роботи ЗВО «Українського католицького університету» Чимбір Ольги, яке має на меті дослідити практичні аспекти реінтеграції ветеранів війни в Україні та сформулювати рекомендації щодо організації процесу реінтеграції українських ветеранів війни, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США.

Відповідаючи на запитання в межах дослідження ви погоджуєтесь на збереження, обробку та публікацію, наданих вами даних. Надані вами відповіді будуть опубліковані у результатах дослідження та використані винятково в наукових цілях. Якщо ви не даєте згоду на публікування вашого ім'я та посади в результатах дослідження, просимо вас озвучити перед початком інтерв'ю своє побажання, в такому випадку ми гарантуємо конфіденційність ваших відповідей.

Перелік запитань

1. Що входить в зміст реінтеграції ветеранів війни? Як організовується процес?
2. Які напрями, форми, методи роботи ви використовуєте? На що звертаєте увагу?
3. Чи є програми реінтеграції ветеранів війни? Чим саме ви послуговуєтесь при організації процесу реінтеграції?

4. Чи ви працюєте із громадами/сім'ями для забезпечення успішної реінтеграції ветеранів? На яких умовах?
5. З якими складнощами на практиці стикаються ветерани війни в Україні впродовж повернення до мирного життя з досвіду роботи вашої організації?
6. Які системні проблеми ви бачите в процесі реінтеграції ветеранів війни в Україні?
7. Які сильні сторони, позитивні практики реінтеграції ветеранів війни до мирного життя в Україні ви могли б виокремити?
8. Як, зважаючи на ваш досвід, можна покращити організацію реінтеграції ветеранів війни в Україні?
9. Чи ознайомлені ви з позитивними іноземними практиками, програмами, методами інтеграції ветеранів війни, зокрема досвідом США?
10. Які елементи системи реінтеграції ветеранів війни у США могли б бути ефективними у нашому суспільстві, якби ми їх перейняли?

Примітка: запитання №10 ставиться респонденту у випадку позитивної відповіді на запитання №9.

2.3. Аналіз результатів дослідження

В процесі дослідження респонденти надавали відповіді на запитання з авторського гайду. Тези представників недержавних неприбуткових організацій дають ширше розуміння практики реінтеграції ветеранів в Україні та підґрунтя для формування рекомендацій щодо організації процесу реінтеграції українських ветеранів війни, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США. Нижче представлені тези респондентів в порядку запитань в гайді.

Відповідаючи на запитання: «Що входить в зміст реінтеграції ветеранів війни? Як організовується процес?» респондент 1 зазначив, що БО «Благодійний фонд «Після служби» взяли за основу модель, сформовану ветеранською неприбутковою організацією America's Warrior Partnership, яка надає послуги для

сприяння успішної реінтеграції ветеранів, що є основою для превенції суїцидальної поведінки. Модель було адаптовано до національних особливостей України, але ветеран так само залишається в центрі цієї моделі роботи; ГО «Ветеранс Хаб Одеса» надається юридична та психологічна допомога, а також команда організації створює простір та заходи для спільного проведення часу та взаємопідтримки ветеранів, провадить проєкт менторської підтримки бізнесів ветеранів та навчання з громадського активізму. Респондент 3 виокремив проєкт «Protez Hub», що реалізує навчальну програму про мультидисциплінарний підхід для фахівців, які залучені до процесу реінтеграції ветеранів з ампутованими кінцівками: соціальних працівників, психологів та ін. А також їхню платформу для взаємодії та комунікації ветеранів після поранення, що є елементом реінтеграції у суспільство. Відзначено проєкт «Україна-Норвегія» у співпраці українських державних ЗВО та норвезького університету «NORD», в межах якого ветерани АТО/ООС успішно проходили професійну перепідготовку.

Серед напрямів, форм та методів, що використовуються в роботі фахівцями, респонденти одностайно назвали метод рівний-рівному, а респондент 1 обґрунтував ще таку форму роботи, як кейс-менеджмент, в межах чого фахівець взаємодіє з ветераном та формує відчуття, що ветеран має когось «на своїй стороні» (зі слів респондента). Здебільшого фахівцем також є ветеран, що створює сприятливе середовище при розмові для ветерана-клієнта, оскільки обидва учасника мають подібний досвід. Часом ветерани можуть не озвучувати потреби в допомозі кейс-менеджеру, але слід пам'ятати, що, можливо, є потреби, які з'являться в процесі взаємодії. Складність роботи з ветеранами є в тому, що їм важко просити про допомогу. Особливістю роботи з цією категорією респондентами визначено те, що фахівець має побудувати стосунок з клієнтом, в якому ветерану комфортно, де він/вона може бути «центром» для напрямку спільної роботи. На думку респондента 3, збір коштів для індивідуальних запитів ветеранів, як одним з актуальних форматів роботи громадських організацій.

Всі респонденти повідомили про відсутність програм реінтеграції ветеранів в їхніх практиках: респонденти 2 та 3 через локальність організацій та обмеженість в ресурсах (натомість впроваджується проєктний підхід до роботи та реагування на індивідуальні запити), а респондент 1 - через непрограмний підхід до організації процесу реінтеграції, а саме принцип індивідуальної роботи та кейс-менеджмент, оскільки метою діяльності організації є превенція суїцидальної поведінки, підґрунтям чого є покращення рівня якості життя ветеранів. Люди індивідуально мають різні уявлення про якість життя, оскільки на це впливає наявність житла, алкогольної залежності чи проблем у стосунках в сім'ї, правопорушень, фінансових складнощів, освітніх можливостей, мережі соціальних взаємодій тощо, таким чином необхідно працювати з кожним ветераном індивідуально, щоб досягти успіху (Респондент 1).

Стосовно роботи з громадами/сім'ями для забезпечення успішної реінтеграції ветеранів всі респонденти зазначили психологічну роботу з сім'ями: проведення психоедукаційних та ресурсних заходів, а саме тренінгів, зокрема із застосуванням психологічних методів арттерапії та драматерапії (Респондентка 2), психологічну підтримку сім'ям та дітям ветеранів з інвалідністю в межах проєкту «Protez Hub» (Респондент 3), групи підтримки для дружин/партнерок та чоловіків (Респондент 1). Респондентка 2 також виокремила роботу з працедавцями щодо особливості комунікації та співпраці з ветеранами, які повертаються на свої «до військові» посади, як напрям діяльності ГО «Ветеранс Хаб Одеса».

До того ж у Великолюбінській територіальній громаді львівської області ветеранів долучають до заходів національно-патріотичного виховання у закладах середньої освіти, що задовольняє потребу в соціальній залученості та суб'єктивного визначення себе «корисним» (Респондент 3).

Складнощі до 24 лютого 2022 року є відмінними від проблем сьогодення. Наразі основними складнощами є проблеми з житлом, так як одеські, наприклад, ветерани часто мають попереднє місце проживання на окупованих територіях або ці території вже є деокупованими, але є знищеними/пошкодженими та потребують

значних вкладень, відповідно частою є потреба у новому місці проживання; виплатами, оскільки пільги, наприклад, в громадському транспорті не покривають реальні потреби ветеранів, тобто це може бути допомога з виплатою кредиту або покриття вартості житла; медичним забезпеченням, бо законодавчо все «прописано», але на практиці ветерани стикаються з невідповідністю нормативно правових актів щодо доступності послуг до практики, наприклад, доступ до якісних медичних заходів можливий за умови дотримання низки бюрократичних вимог, що демотивує ветеранів — відповіла респондентка 1 на запитання «З якими складнощами на практиці стикаються ветерани війни в Україні впродовж повернення до мирного життя з досвіду роботи вашої організації?». Щодо наявності проблем з бюрократією при поверненні до мирного життя погодився і Респондент 3, який також є ветераном війни. До того ж він виокремив психологічні внутрішні суперечки, які необхідно долати, наприклад, невідповідність цивільного способу життя до військового, а саме відсутність безпосередньої близькості до бойових дій, втрат тощо та менша концентрація теми війни у суспільстві. Загострене відчуття справедливості, що у деяких випадках може призводити до правопорушень, та неготовність суспільства «розуміти» ветерана, створює коло непорозуміння та призводить до формування негативного образу ветерана.

Відповідаючи на запитання «Які системні проблеми ви бачите в процесі реінтеграції ветеранів війни в Україні?» Респондент 1 окреслив дві проблеми: кількість ветеранів після перемоги буде дуже великою. По розрахунках від 1,5 до 3 млн ветеранів. Кількість ветеранів після попереднього етапу російсько-української війни 2014-2022 р.р. була значно меншою. Отже, слід очікувати виклики, пов'язані з кількістю ветеранів. Україна вже працює в цьому напрямку, але тут важливий фокус діяльності, тому що необхідно одночасно бути зосередженими на періоді триваючої війни та на періоді пост-війни, оскільки «можна перемогти у війні, але втратити мир» у питанні ветеранів. І це було б справжньою поразкою, бо ветеранів буде дуже багато. Друга проблема, що немає налагодженої системи зі сферою бізнесу з працевлаштування ветеранів. В США існує багато ініціатив, організацій

та компаній, які об'єднуються, щоб реалізовувати програми, розроблені саме для працевлаштування та професійного навчання ветеранів. Це питання буде актуальнішим після перемоги, але мають бути налагоджені вже зараз механізми. Винятково з цією метою в США організація America's Warrior Partnership створила ініціативу The Core Prevention Initiative, щоб навчати маленькі та великі компанії, як будувати такі програми для ветеранів. І це те, над чим почав працювати Благодійний фонд «Після служби». Проте самі компанії теж мають об'єднатись, бо це розумне рішення з усіх сторін, в тому числі, бо ветерани мають добрі кваліфікації, що можуть не мати фахівці, які не служили: відповідальність, спроможність повністю присвячуватись місії та справі, фокус на досягненні успіху, вміння довіряти та вирішувати проблеми й багато іншого.

Респондент 3 акцентував саме на системних проблемах, що можуть впливати на реінтеграцію ветеранів з пораненням, наприклад, щоб проходити реабілітацію та отримати протезування, ветеран має отримати довідку про обставини травми №5, яку видає штаб військової частини, де ветеран проходив службу, що робить процес збору необхідних документів довготривалим та складним в комунікації. Ускладненим є також процес набуття юридичного статусу інвалідності для ветерана з пораненням, за що відповідає МСЕК (медико-соціальна експертиза): «як мінімум через неінклюзивність приміщень МСЕК та індивідуальну пасивність фахівців комісії» (зі слів респондента). Респондент 3 додав також про ускладнену систему призначення груп інвалідності, де ветерани не розуміють «чому саме надана ця група та що далі з нею робити» особливо в контексті подальшого працевлаштування. Наприклад, І група інвалідності з підгрупою Б передбачає спроможність працювати при забезпеченні певних умов, натомість І група інвалідності з підгрупою А — ні. Водночас у США, наприклад, існує єдина класифікація, яка послуговується відсотком непрацездатності, відповідно до яких сформовано перелік професій/посад, які може обіймати особа з тим чи іншим відсотком, що значно спрощує розуміння та ефективність системи набуття статусу інвалідності. В той самий час, на думку респондента, українська система набуття

інвалідності та критерії інвалідності у поєднанні з корупцією є інструментом з безпідставного зловживання пільгами та уникнення відповідальності за правопорушення.

Погано налагоджений процес роботи з дітьми ветеранів, проблеми у роботі Єдиного державного реєстру ветеранів війни, медичні системні проблеми, бюрократія на багатьох рівнях роботи з ветеранами у державних структурах та непоінформованість ветеранів про їхні права, пільги та можливості допомоги, наприклад, необізнаність щодо питання пільг для здобуття вищої освіти дітей ветеранів - такі системні проблеми зазначила Респондентка 2.

З сильних сторін та позитивних практик реінтеграції ветеранів війни до мирного життя в Україні Респондент 1 виокремив Київську школу економіки, яка вже багато років підтримує ветеранські бізнеси та надає ветеранам стипендії на здобуття освіти, властиво для ветеранів з пораненнями. Респондент 3 також зазначив успішний приклад діяльності з працевлаштування ветеранів, а саме участь компанії ДТЕК, які проводили тренінги для своїх менеджерів про особливості співпраці з ветеранами, що є позитивним прикладом для інших великих компаній та потенційно створює велику кількість робочих місць для ветеранів.

Респондентка 2 відповіла про наявність досвідчених організацій у сфері роботи з ветеранами, з огляду на тривалість російсько-української війни. Активність міської влади (одеської) через цільові програми допомоги ветеранам та залучення до їх формування досвідчених практиків з громадських організацій та формування нових політик щодо роботи з ветеранами на державному та міських рівнях.

Ветеранські об'єднання, де ветерани ефективно та довготривало підтримують одне одного, наприклад, діяльність «Veteran Hub», ВГО «Ветеранське братерство» та «Рух ветеранів України», який був активним до повномасштабного вторгнення — є сильними сторонами процесу реінтеграції в Україні, але з іншого боку наразі через велику кількість таких об'єднань прослідковується неорганізованість загальної діяльності: “всі щось хочуть, але іноді не знають, що

саме» - зазначив Респондент 3 та додав про позитивну практику у наявності ветеранського спорту, що становить субкультуру серед ветеранів, зокрема спортивні змагання «Invictus Games» для ветеранів з інвалідністю — так звані «Ігри нескорених», які включають внутрішньоукраїнські та міжнародні змагання, де панує спортивний дух, підтримка та почуття єднання. А також виокремив ветеранську волонтерську діяльність, як елемент реінтеграції, що успішно себе показує в українських реаліях.

На думку респондентів покращення організації реінтеграції ветеранів війни в Україні можливе завдяки удосконаленню ветеранських політик, налагодження комунікації держави з громадським сектором в межах організації процесу реінтеграції для покращення якості послуг, зокрема медичних, робота з суспільством щодо його готовності «прийняти» ветерана та надати йому всебічну підтримку, тобто формування позитивного ставлення до ветерана серед населення (Респондентка 2). Потребу змін в суспільстві та його переконаннях зазначив також респондент 1 та респондент 3, який надав наступний детальний коментар: необхідна робота з суспільством щодо життя з ветеранами, що може включати навчальні програми та соціальні кампанії з метою «витіснення» (зі слів респондента) почуття провини цивільного населення до ветеранів і зменшення серед населення небажання брати відповідальність, тобто натомість бути проактивними в своїй соціальній ролі; подолання страху в працедавців брати на роботу ветеранів, через стереотипне сприйняття ветеранів, зокрема хибне уявлення, що більшість з них мають ПТСР, тобто мова йде про подолання знецінення образу ветерана та сприйняття його/її як рівноцінного члена суспільства. Формування ціннісних наративів щодо ветеранів у суспільстві, замість гіпергероїзації та максимальне залучення до громади, суспільно значимої і професійної діяльності, замість виокремлення ветеранів як інакшої від населення категорію у свідомості людей, що призводить до соціального відчуження колишніх військовослужбовців. В контексті роботи з суспільством Респондент 1 зазначив також, що 2022 року та після ставлення суспільства до ветеранів має позитивну

динаміку. Вдячність та повага до ветеранів має трансформуватись у підтримку, але після перемоги більшість цивільних людей повернуться до мирного життя так чи інакше. Отже, створення проактивного суспільства не є простим процесом, але він має реалізовуватись через такі формати, як, наприклад: неприбуткові недержавні організації та компанії/бізнеси. Візьмемо діяльність з працевлаштування ветеранів та ветеранів з інвалідністю у компаніях/бізнесах — ця системна робота має початись вже зараз, тому що це «довготривала подорож» (зі слів респондента). І у випадку успіху — це наявний досвід для наслідування іншими компаніями/бізнесами.

До того ж в на прикладі психологічної допомоги сімей ветеранів у форматі груп підтримки ми (БО «Благодійний фонд «Після служби») наголошуємо на важливість співпраці та взаємодії з іншими групами з інших недержавних неприбуткових організацій, які спеціалізуються на наданні психологічної допомоги ветеранам та їхнім сім'ям, щоб вони мали змогу отримати ту психологічну підтримку, яку вони потребують. Пошук ресурсів — це виклик, незалежно від країни перебування, тому можливість допомагати людям з пошуком ресурсів, це важливий елемент успішної роботи з ветеранами та їхніми сім'ями: «організація не має великі бюджети, щоб закрити всі потреби — ніхто не має, навіть держава, але працюючи разом ми можемо ділитись ресурсами та провадити кращий рівень життя для тих, хто захищає нас».

Респондент 3 ще також виокремив щодо покращення організації реінтеграції ветеранів війни в Україні два напрямки. Перший — це робота з суб'єктивною соціальною самоінвалідизацією ветеранів, зважаючи на систему пільг та гіпергероїзацію у медіа попереднього військового досвіду, ветерани можуть набувати пасивну громадську та соціальну роль. На думку респондента, пільги є ефективними при стабільній економіці в країні, натомість сучасні ветерани більше потребують гідної пенсії та задоволення індивідуальних потреб, спричинених військовою службою/пораненням, наприклад, забезпечення необхідними засобами для щоденних медико-гігієнічних процедур ветерана, що пересувається на кріслі

колісному. Другий напрямок — залучення досвіду ветеранів для національно-патріотичного виховання молоді, проведення спільних рекреаційних та культурних заходів з метою передачі досвіду та недопущення «повторення історичних помилок» (зі слів респондента), активізація взаємодії ветеранів із інтересами громади, спрямування військового досвіду ветерана на підвищення кваліфікації військовослужбовців, а також на формування, до прикладу, практичних рекомендацій для цивільного населення щодо особливостей життя у контексті війни, в тому числі це можуть бути алгоритми поведінки при перебуванні під окупацією.

Наступним запитанням до респондентів було: «Чи ознайомлені ви з позитивними іноземними практиками, програмами, методами інтеграції ветеранів війни, зокрема досвідом США?», на яке було отримано зовсім різні між собою відповіді. Респондент 3 наголосив на пріоритетності послуг з психологічної реабілітації, що створює підґрунтя для інших аспектів реінтеграції у суспільство, у системі реінтеграції ветеранів у США. Респондентка 3 зазначила Будинок ветеранів, як системний елемент реінтеграції ветеранів, де можна отримати послугу з тимчасового проживання та харчування, забезпечення соціальних та культурних потреб, де також розташовано центр з надання адміністративних послуг. В свою чергу Респондент 1 окреслив, що в США багато робить Міністерство у справах ветеранів, але паралельно існує безліч недержавних неприбуткових організацій, які допомагають ветеранам, що в свою чергу стало вагомим чинником успішності реінтеграції ветеранів в США, до того ж було налагоджено взаємодію недержавних неприбуткових організацій, які надають послуги ветеранам, оскільки надважливо не намагатись зробити все самотужки, натомість мати партнерів та залучати їх до роботи з ветераном в разі потреби. Наприклад, одна організація має спеціалізацію щодо роботи з ПТСР, друга в працевлаштуванні, а третя в юридичній допомозі. Отже, чим якісніше надана допомога ветерану, тим більше він/вона наближається до мети роботи — успішна

реінтеграція. Тому всі ці аспекти важливі, так як покращення якості життя є превенцією суїцидальної поведінки серед ветеранів.

Відповідаючи на запитання «Які елементи системи реінтеграції ветеранів війни у США могли б бути ефективними у нашому суспільстві, якби ми їх перейняли?» Респондент 1 перелічив такі елементи, як: освітні можливості, програма переходу до мирного життя, навчання, кар'єрний коучінг та наставництво. Також, на думку респондента, необхідно подумати про медичні заклади та терапії, особливо терапії психічного здоров'я та наявності фахівців з психічного здоров'я, які спеціалізуються на роботі з ветеранами.

Натомість Респондент 3 зазначив, що багато організаційних особливостей реінтеграції ветеранів в США можна було б запозичити, але ці запозичення мають починатись зі змін у суспільстві щодо ставлення до ветеранів, оскільки психологічний стан та соціальна включеність ветерана є одними із запорук ефективності системи реінтеграції. Наприклад, федеральне свято День ветерана у США характеризується повсемісною вдячністю суспільства та висловлення поваги до ветеранів «де б нас не зустрічали — всі нам дякували» (зі слів респондента). А також приклад відмінне від українського ставлення американського суспільства до ветеранів можна прослідкувати у наявності в населених пунктах спеціальних місць пам'яті ветеранам війни у В'єтнамі, незважаючи на дискусії у суспільстві щодо цієї війни та часом засудження ветеранів, які брали в ній участь — йдеться про меморіальні дошки з іменами військових/ветеранів, яких вже немає в живих, як елемент пам'яті та віддання шани до ветеранів, незважаючи на політичні контексти.

2.4. Рекомендації щодо покращення організації реінтеграції ветеранів війни в Україні, зважаючи на практику українських фахівців та досвід США

В результаті проведеного дослідження було сформовано наступні рекомендації щодо організації процесу реінтеграції українських ветеранів війни,

зважаючи на практику українських фахівців, що залучені до процесу реінтеграції, зокрема з урахуванням досвіду США:

- впровадження пріоритетності психологічної терапії з ветеранами в процесі реінтеграції та навчання фахівців з психічного здоров'я особливостям роботи з ветеранами;
- сприяння співпраці між державою та недержавними неприбутковими організаціями та всередині громадського сектору з метою забезпечення цілісної та ефективної системи з реінтеграції ветеранів;
- сприяння співпраці між громадським сектором/державою та бізнесом з метою навчання та інформування команд підприємств щодо особливостей взаємодії з ветеранами та переваг працевлаштування ветеранів;
- впровадження роботи з суспільством щодо позитивного сприйняття ветеранів та проактивної соціальної ролі населення щодо військовий дій та ветеранів через навчальні програми та соціальні кампанії;
- створення умов для активного залучення досвіду ветеранів до суспільно корисних активностей, таких як: заходи національно-патріотичного виховання молоді, підвищення кваліфікації військових і навчання та інформування цивільного населення щодо особливостей контексті війни, зокрема мінної небезпеки та безпечної поведінки на деокупованих територіях чи територіях, наближених бойових дій;
- реорганізація системи пільг та/або доповнення їх цільовою матеріальною підтримкою ветеранів відповідно до їхніх індивідуальних потреб, чи то тимчасова неспроможність оплачувати житло, чи щоденні потреби в засобах медико-гігієнічних процедур через поранення, отримане внаслідок військової служби;
- інформування ветеранів щодо наявної системи соціального захисту, зокрема пільги для сім'ї ветерана;
- спрощення бюрократичних вимог до ветеранів після повернення із територій, де ведуться бойові дії, внаслідок поранення;

- інформування ветеранів щодо особливостей набуття юридичного статусу інвалідності та характеристик кожної групи та підгрупи в контексті її юридичних обмежень та можливостей підтримки від держави;
- забезпечення інклюзивним обладнанням приміщень, як мінімум де розташовані місця обов'язкового відвідування ветеранами, зокрема приміщення для проходження МСЕК.

Висновки до розділу 2

В цьому розділі було охарактеризовано організацію процесу реінтеграції ветеранів війни в США, яка формувалась з часів Другої світової війни: спершу законом про реінтеграцію від 1944 року, що передбачав соціальний захист для ветеранів війни, а з часом процес реінтеграції набув системного та комплексного характеру. Міністерство у справах ветеранів піклується про успішне повернення військовослужбовців до цивільного життя, що охоплює такі сфери, як комплексна медична допомога, яка включає підтримку психічного та фізичного здоров'я; програми працевлаштування та професійного навчання; програми та проекти, що створюють мережі соціальної підтримки та залученості в громади ветеранів. А Міністерство оборони у свою чергу забезпечує військовослужбовців обов'язковою федеральною річною програмою з підготовки до переходу у мирний спосіб життя «Transition Assistance Program» ще перед звільненням від військової служби.

Було досліджено практику реінтеграції ветеранів війни в Україні та досвід США, а саме респондентами, що є представниками благодійних та громадських організацій було окреслено низку напрямів реалізації реінтеграції ветеранів російсько-української війни, такі як: професійне навчання і працевлаштування, що включає роботу в працедавцями з метою навчання та інформування щодо особливостей та переваг співпраці з ветераном, психологічна допомога ветеранам та їхнім сім'ям (індивідуальна та групова), робота з залучення ветеранів до активного соціального життя. Актуальність роботи з ветеранами у громадському секторі зростає, проте немає конкретних програм щодо реалізації процесу

реінтеграції, а діяльність здійснюється у форматах проєктів, через кейс-менеджмент, що ґрунтується на індивідуальному підході до клієнта, і практикується реагування на конкретні запити ветеранів до недержавних неприбуткових організацій, з чого було виявлено, що наразі в Україні є багато благодійних та громадських організацій, діяльність яких є ефективною, проте потребує загальної систематизації та скерованості дій для досягнення успішної реінтеграції ветеранів.

В межах дослідження практики реінтеграції ветеранів війни в Україні та порівняльного досвіду США було сформовано рекомендації щодо організації процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні.

ВИСНОВКИ

Зважаючи на актуальність теми реінтеграції ветеранів війни для сучасної України в межах цієї роботи було визначено зміст поняття «реінтеграція», як відновлення життєво необхідних у суспільстві взаємодій, психосоціальної цілісності особи з метою її благополуччя та гідності. Реінтеграція є широким поняттям та включає в себе комплекс заходів та процесів, в тому числі й ресоціалізацію та соціальну адаптацію.

У кваліфікаційній роботі писано психосоціальні особливості ветеранів війни в Україні, а саме суб'єктивне відчуття унікальності власного досвіду, яке можна розділити лише з людьми з подібним досвідом; ветерани визнають необхідність сторонньої допомоги іншим ветеранам при переході до цивільного життя у подоланні негативних наслідків війни на них, але набагато рідше готові прийняти цю допомогу по відношенню до себе в більшості через те, що вони не хочуть показувати свою слабкість, а не тому, що не мають проблем; багато ветеранів переосмислюють власну систему цінностей та пріоритетів та змінюють свою професійну сферу діяльності після повернення до цивільного життя.

Розкрито зміст процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні, що полягає у низці нововведень у державній структурі, зокрема Міністерство у справах ветеранів, яка впроваджує додатково до державних пільг та гарантій, передбачених законом, програми та проекти, що забезпечують соціальну, економічну та професійну реінтеграцію ветеранів. Однак серед ветеранів все ж панує думка, що держава не виконує своїх зобов'язань по відношенню до них, в результаті чого спостерігається активність громадського сектору в наданні юридичної допомоги та інформуванні, психоедукації, кейс-менеджменту, професійній і психосоціальній реінтеграції ветеранів війни.

Охарактеризовано організацію процесу реінтеграції ветеранів війни в США, яка формувалась з часів Другої світової війни: спершу законом про реінтеграцію від 1944 року, що передбачав соціальний захист для ветеранів війни, а з часом процес реінтеграції набув системного та комплексного характеру. Міністерство у

справах ветеранів піклується про успішне повернення військовослужбовців до цивільного життя, що охоплює такі сфери, як комплексна медична допомога, яка включає підтримку психічного та фізичного здоров'я; програми працевлаштування та професійного навчання; програми та проєкти, що створюють мережі соціальної підтримки та залученості в громади ветеранів. А Міністерство оборони у свою чергу забезпечує військовослужбовців обов'язковою федеральною річною програмою з підготовки до переходу у мирний спосіб життя «Transition Assistance Program» ще перед звільненням від військової служби.

Досліджено практику реінтеграції ветеранів війни в Україні та досвід США, а саме респондентами, що є представниками благодійних та громадських організацій, надали свою експертну думку, в результаті чого, було окреслено низку напрямів реалізації реінтеграції ветеранів російсько-української війни, такі як: професійне навчання і працевлаштування, що включає роботу в працедавцями з метою навчання та інформування щодо особливостей та переваг співпраці з ветераном, психологічна допомога ветеранам та їхнім сім'ям (індивідуальна та групова), робота з залучення ветеранів до активного соціального життя. Актуальність роботи з ветеранами у громадському секторі зростає, проте немає конкретних програм щодо реалізації процесу реінтеграції, а діяльність здійснюється у форматах проєктів, через кейс-менеджмент, що ґрунтується на індивідуальному підході до клієнта, і практикується реагування на конкретні запити ветеранів до недержавних неприбуткових організацій, з чого було виявлено, що наразі в Україні є багато благодійних та громадських організацій, діяльність яких є ефективною, проте потребує загальної систематизації та скерованості дій для досягнення успішної реінтеграції ветеранів.

В межах дослідження практики реінтеграції ветеранів війни в Україні та порівняльного досвіду США сформовано рекомендації щодо організації процесу реінтеграції ветеранів війни в Україні. Рекомендації ґрунтуються на наявних позитивних практиках в Україні та США та враховують проблеми, з якими стикаються ветерани при повернення до цивільного життя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко-Бузиль, Ю. (2021). Правові та психологічні основи поняття «Реінтеграція учасників бойових дій». *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, (9), 28–34. <https://doi.org/10.30970/ps.2021.9.4>
2. Васьків, В. (2021). Соціально-психологічна адаптація як чинник формування особистості в умовах трансформації суспільства. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки військового професіонала у глобалізованому світі*. (с. 42-45). URL: <https://nuou.org.ua/assets/documents/konf-21-11-11-zb-npk.pdf#page=241>
3. Верховна Рада України. (1993). Закон України "Про ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
4. Верховна Рада України. (1996). *Конституція України*, zakon.rada.gov.ua. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
5. Верховна Рада України. (2019). Закон України Про соціальні послуги. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
6. Голубовська, І. О., Шовковий, В. М., Лефтерова, О. М., Лазер-Паньків, О. В., Штиченко, І. Ю., Письменна, Ю. А., Корольов, І. Р., Ничаюк, С. П., & Соколова, Ю. О. (2012). *Багатомовний юридичний словник-довідник*. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". https://shron1.chtyvo.org.ua/Holubovska_Iryna/Bahatomovnyi_iurydychnyi_slovnyk-dovidnyk.pdf
7. Гуковський, О., Ковалик, Т. (n.d.). *Повернення з війни: перший місяць*. tseok.com.ua. URL: <https://tseok.com.ua/veteran/homeagain>
8. Жиленко, Р. В. (2018). Дослідження основних потреб учасників АТО та членів їх сімей в соціальних послугах. *Науковий вісник Ужгородського*

національного університету. Випуск 1 (42), 68-73.

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/20429>

9. Кабінет Міністрів України. (2021). Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276-2021-%D1%80#Text>

10. Кіріллова, Ю., Зновяк, В., & Ткалич, М. (2023). *Потреби ветеранів 2023*. URL: <https://veteranfund.com.ua/analytics/needs-of-veterans-2023/>

11. Лохвицька, Л. В. (Упоряд.). (2017). *Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи* (2-ге вид.). Мандрівець. <http://ephsheir.phdpu.edu.ua/bitstream/handle/8989898989/2378/Словник%20з%20соціальної%20педагогіки.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

12. Майор, Л. (ред.). (n.d.). Фізична реабілітація ветеранів: навчальні матеріали для реабілітологів, які працюють з ветеранами. Отримано 5 травня 2023 року з https://ingeniusua.org/sites/default/files/other_file/rehabilitation.pdf

13. Міжнародна організація з міграції, Прямуємо разом, & Міністерство у справах ветеранів України. (2022). Реінтеграція ветеранів в Україні. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/VETERANS%E2%80%99%20REINTEGRATION%20IN%20UKRAINE_UKR-NEW.pdf

14. Міністерство соціальної політики України. (2020). Наказ Про затвердження Класифікатора соціальних послуг. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

15. Міністерство у справах ветеранів України. (n.d.). *Схема маршруту пацієнта*. mva.gov.ua. URL: <https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/skhema-marshrutu-otrimannya-medichnoi-dopomogi.pdf>

16. Національна рада з відновлення. (2022). План Відновлення України. Retrieved from https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf

17. Принцип. (n.d.). *Правовий навігатор для військових, які отримали поранення.* navigator.pryncyp.com. URL: <https://navigator.pryncyp.com/>
18. Савчук, І. (n. d.). Реінтеграція. geohub.org.ua. URL: <https://geohub.org.ua/node/4868>
19. Соцька, А., Олійник, В., Гусак, Н. & Лялька, Т. (2022). Реінтеграція ветеранів з інвалідністю. Київ. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/Reintegration-manual.pdf>
20. Спіріна, К., Зновяк, В., & Губашов, Д. (2022). *Портрет ветерана російсько-української війни 2014-2022 рр.* URL: https://veteranfund.com.ua/opportunity/portret_veterana/
21. Український ветеранський фонд. (2023, 15 травня). *УВФ оголосив переможців конкурсу #Варто “РобиТИ своє”.* veteranfund.com.ua. URL: <https://veteranfund.com.ua/2023/05/15/var-to-robyty-svoje/>
22. Український ветеранський фонд. (n.d.-a). *Гаряча лінія.* veteranfund.com.ua. URL: https://veteranfund.com.ua/projects/hot_line/
23. Український ветеранський фонд. (n.d.-b). *Діяльність фонду.* veteranfund.com.ua. URL: <https://veteranfund.com.ua/about/activities-of-the-fund/>
24. Український ветеранський фонд. (n.d.). *20 тисяч від УВФ.* veteranfund.com.ua. URL: <https://veteranfund.com.ua/projects/20000-2/>
25. Ю. Корогодський. (2022, 8 травня). *Кількість ветеранів може збільшитись до 5 млн осіб, - Лагутіна.* lb.ua URL: https://lb.ua/society/2022/05/08/516086_kilkist_veteraniv_mozhe.html
26. Юридична сотня. (n.d.). *Про нас.* legal100.org.ua. URL: <https://legal100.org.ua/pro-nas/>
27. Benefits.gov. (n.d.). *Veteran Readiness and Employment Services for Veterans with Disabilities.* www.benefits.gov. URL: <https://www.benefits.gov/benefit/296>

28. Bryan, C. J., Mintz, J., & Rudd, M. D. (2018). Effect of crisis response planning on patient mood and clinician decision making: A clinical trial with suicidal U.S. Soldiers. *Psychiatric Services*, 69(4), 468-471.
29. Hill & Ponton. (n.d.). *PTSD and Veterans: Breaking Down the Statistics*. www.hillandponton.com. URL: <https://www.hillandponton.com/veterans-statistics/ptsd/#s3>
30. Inoue, C., Schawler, E., & Jackson, A. C. (2023). Veteran and Military Mental Health Issues. *PubMed*. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34283458/>
31. Iraq and Afghanistan Veterans of America. (n.d.). About us. iava.org. URL: <https://iava.org/about/>
32. Iraq and Afghanistan Veterans of America & Prudential. (n.d.). Veterans' Employment Challenges: Perceptions and experience of transitioning from military to civilian life. URL: https://eo.oregonstate.edu/sites/eo.oregonstate.edu/files/veterans_employment_challenges.pdf
33. IREX & Veteran Hub. (n.d.). ПРАКТИКА: Гайд для HR, як стати дружньою до ветеранів компанією. URL: <https://drive.google.com/file/d/1EOTa4vuDBzQBLbpG78Xvqu6x2Voa3eXu/view>
34. Mares, A. S., Rowhani-Rahbar, A., & Stern, M. F. (2018). The relationship between community reintegration and psychological well-being among veterans. *Military Behavioral Health*, 6(2), 166-174.
35. Military.com. (n.d.). Transition Assistance Program Capstone: What to Expect. www.military.com. URL: <https://www.military.com/military-transition/completing-your-capstone-form.html>
36. Mohatt, N. V., Singer, J. B. & Shore, J. H. (2019). The pathways study: A longitudinal study of rural American Indian elder health. *Journal of Health and Social Behavior*, 60(2), 195-211.

37. Orvis, K. A., & Department of Defense. (2020). Quarterly Suicide Report. https://www.dspo.mil/Portals/113/Documents/2020QSRs/TAB%20A_20210309_OFRRpt_Q4%20CY%202020%20QSR.pdf?ver=UKN194rEw5MhM_vaGy0j0w==
38. Schneiderman, A. I., Braver & Eisen, S. A. (2018). PTSD, major depressive disorder, and alcohol misuse among battle-exposed veterans: Temporal sequencing and differential predictors. *Journal of Traumatic Stress*, 31(4), 525-535.
39. Seal, K. H., Cohen, G., Waldrop, A., Cohen, B. E., Maguen, S., & Ren, L. (2019). Substance use disorders in Iraq and Afghanistan veterans in VA healthcare, 2001–2010: Implications for screening, diagnosis and treatment. *Drug and Alcohol Dependence*, 116(1-3), 93-101.
40. Sironi, A. C. Bauloz & M. Emmanuel (eds.). (2019). *Glossary on Migration*. International Organization for Migration (IOM). URL: <https://publications.iom.int/books/international-migration-law-ndeg34-glossary-migration>
41. Szkudlarek, B. (2010). Reentry—A review of the literature. *International Journal of Intercultural Relations*. 34(1), 1-21. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2009.06.006>
42. U.S. Bureau of Labor Statistics. (2023, 21 березня). *Employment Situation of Veterans Summary*. www.bls.gov. <https://www.bls.gov/news.release/vet.nr0.htm>
43. U.S. Department of Veterans Affairs. (2020). Veterans benefits administration annual benefits report fiscal year 2020. [benefits.va.gov](https://www.benefits.va.gov). URL: https://www.benefits.va.gov/REPORTS/abr/docs/2020_abr.pdf
44. U.S. Department of Veterans Affairs. (2021). *America's veterans by the numbers*. URL: https://www.va.gov/vetdata/docs/SpecialReports/Americas_Veterans_by_the_Numbers_2021.pdf
45. U.S. Department of Veterans Affairs. (2022-a). *Your VA Transition Assistance Program (TAP)*. www.benefits.va.gov. URL: <https://www.benefits.va.gov/transition/tap.asp>

46. U.S. Department of Veterans Affairs. (2022). *Contact us*. www.va.gov. URL: <https://www.va.gov/contact-us/#call-us>
47. U.S. Department of Veterans Affairs. (n.d.-a). *Other VA Education Benefits*. www.va.gov. URL: <https://www.va.gov/education/other-va-education-benefits/>
48. U.S. Department of Veterans Affairs. (n.d.). *About the Department*. department.va.gov. URL: <https://department.va.gov/about/>
49. Veteran Hub. (2020). Шлях ветерана. URL: <https://drive.google.com/file/d/1IUE3DIdxl4sEOupx2SSmPUjVG1zgA5kv/view>
50. Wounded Warrior Project. (n.d.). *Warriors to Work — Veteran Employment Program*. www.woundedwarriorproject.org. URL: <https://www.woundedwarriorproject.org/programs/warriors-to>
51. Wounded Warrior Project. (n.d.). What we do. Retrieved from <https://www.woundedwarriorproject.org/what-we-d>

